

Східна Європа очима Заходу

Норман Дейвіс

Явище смислової плінності поняття "Схід", а разом легкості, з якою воно міфологізується, можна окреслити як "науковий орієнталізм". Якраз йому я й хотів би присвятити цей нарис, що вимагає модифікувати загальноприйнятую досі дефініцію. Згідно з нею, орієнталізм є екзотичні для європейця архітектонічні стилі, інакша стилістика, естетика, одяг і звичаї. Схід є чимось відмінним; це суто негативна дефініція.

Схід, передовсім, це щось невідоме, віддалене, замкнене бар'єром. Прошу згадати вислів британського прем'єра у 1938 році, коли він визначив Чехословаччину як "далекій, невідомий край". Саме тут криється суть проблеми! Ставлення Заходу до Європи нерідко нагадує ставлення до Орієнту – і той, і цей Схід залишаються невідомими.

Ця аналогія фігурує також і на рівні "екзотики": Схід цікавий, тому що він різнобарвний і сповнений явищами, які зазвичай нам не зустрічаються. Подібним чином американське телебачення показує Польщу, – як правило, демонструючи до того барвисті вбрання, що в американського глядача може скласти враження, ніби тут поголовно вбираються на манер танцюристів виключно у краківські строї. Проте, цей екзотичний Схід залишається в очах Заходу відсталим з огляду на його суспільний та господарчий стан. Збігається й елемент стереотипу: у британській телевізії ми бачимо польського селянина з конем так часто, що легко складається враження, ніби цей чудернацький край переповнений селянами та їхніми кінями, які, до того ж, є основним транспортним засобом.

Східні країни *en gros* розглядаються – і це не суперечить дійсності – як порівняно слабкі держави. Однак услід за цим їх трактують мало не як західні колонії. Усі названі мною риси складають собою стереотип слабих політично, відсталіх економічно держав, які тим легше використовувати, що схід не має з нами нічого спільного. Він чужий нам.

Географічний поділ значною мірою співпадає з якісним: Захід зостається "позитивним", а Схід – "негативним". Від подібного погляду не вільне також середовище науковців Заходу. Європа й надалі розглядається ними двополюсно, а ставлення до Східної Європи мало чим відрізняється від позицій, які приймаються стосовно Орієнту.

Явище міфологізації є, зрештою, взаємним, – не лише вигаданий Схід

існує в очах Заходу, а й міфічний Захід існує в очах східноєвропейців. Часто доводиться чути поляків, які говорять: "На Заході є так і отак..." Нас, людей Заходу, це дратує – не існує єдиного Заходу! Франція істотно відрізняється від Великобританії і, зрештою, в ній самій є достатньо великі відмінності між регіонами, не кажучи вже про Сполучені Штати, які цілком випадково мають ту саму мову, що й Англія... Міфологічний Захід існує лише в людській уяві.

Ясна річ, міфологізація торкається також окремих народів, особливо тих, що зі Сходу. Класичним

Зустріч посла. Гравюра з "Записок про Московію" С. Герберштейна (1576)

явищем у Штатах є анекдоти про поляків, т.зв. *Polish jokes*. На європейському континенті це явище значно поширеніше, можна легко спостерігати певний взірць його побутування: французи розповідають анекдоти про пришелепкуватих бельгійців, які їдять чіпси, у Голландії й Бельгії існують жарти про фризів. Німці донедавна розповідали дотепи про поляків, поляки про румунів, а румуни про циганів.

Може, це поєднується з фактом існування своєрідної *культурної карти Європи*, на якій існують вершини, гори й долини, відмінні від фізичних. Культурними Альпами англійця будуть Оксфорд і Кембрідж, тоді як долинами – болота Ірландії або шотландський туман. Подібні схеми мають чіпке коріння. Я намагався протистояти їм, пишучи останню книжку, нову історію Європи, в якій старався показати існуючі розмежування, не посиляючись на пересуди. При цьому я хотів подолати стереотипи, згідно з якими властивою Європою вважається Західна Європа, тим часом як Польща, балканські країни й центральноєвропейські могли б з погляду панівної історіографії й не існувати. Це одна з найпривабливіших рис західноєвропейської історіографії: на карті існують лише великі держави. Історія Європи – це історія Вели-

кобританії, Франції, Німеччини, часом Італії та Росії. Поміж Німеччиною і Росією нічого нема. Тільки руйнуючи отакі бар'єри, ми можемо прийти до правдивої оцінки цілого.

Свою частку у міфологізації Східної Європи мають також американські гуманітарні науки. Крім уже згаданої викривленої перспективи, спільної і для Штатів, і для Західної Європи, варто згадати ще два характерні явища.

Першим із них є популяризована освітньою системою концепція західної цивілізації (*Western Civilization Course*). Коли кілька літ тому я надовше відвідав США, то переконався, що цей предмет викладається у понад чотирьох тисячах навчальних закладів, – тобто що-

Європи: Англії, Німеччини, Франції, Риму та Греції, – і це, власне, майже все. Слід додати, що не тільки в межах цієї програми, а й так само у шкільних підручниках ми практично не знаходимо відомостей щодо "решти" Європи – не існує тут ані Ірландії, ані Шотландії, ані Португалії, ані Польщі. Натомість те, що потрапляє на сторінки підручників, представлене виключно позитивними барвами.

Це пропагандистське – бо саме так його треба назвати – бачення історії пропагувалося аж до середини шістдесятих років, коли почалися заворушення в американських університетах, першим із яких став Стенфорд. Марші з плакатами на зразок "Геть західну культуру" і скандування *"Hey, ho, western culture has to go"* спричинили зміну у програмах: тепер цей предмет перестав бути обов'язковим. Згадані протести вибухали насамперед на расовому тлі. Чорношкірі студенти вважали образливим засвоєння знань виключно про досягнення білих європейців. Ініціатором зміни був також феміністичний рух, активістки якого не погоджувалися з образом цивілізації, створеної чоловіками, що складали, як виявилося тоді ж таки, 98% "списку Адлера".

Цей бунт, хоч і переміг тимчасово, все ж не завершив і не розв'язав суперечки щодо форми канону. Численні неоконсервативні середовища почали атакувати лібералів, які форсували дедалі далекосяжніші зміни. Виразом цього опору стала в числі інших книга професора Алана Блума

з Чикаго *The Closing of the American Mind*, яка кілька літ тому здобула широкий розголос. У ній критикувалася нетолерантність лібералів, що форсують нові програми, значно гірші за традиційні. Алан Блум перебував у вигідному становищі, захищаючи європейську культуру і водночас не належачи до білих. Його брат, Гаролд Блум, видав антологію *The Western Canon*, яка багатьма пунктами нагадує зведення Адлера: з-поміж письменників Східної Європи потрапив туди, до речі, Міцкевич, але решта авторів цього регіону становлять менше 1% від обсягу книжки. Про це варто писати, щоб читач усвідомив собі, яким незначним є у Штатах зацікавлення польською, українською або будь-якою іншою східноєвропейською культурою і, внаслідок цього, – убогий стан знання про згадані країни.

Проте, дихотомія Схід–Захід старіша за американські освітні програми. Її можна реконструювати, звернувшись, наприклад, до виданого в Оксфорді збірника студій про "створення образу варвара". Ще старожитні греки створювали власну тотожність, протиставляючись персам, за всяку ціну вирізняючи себе від них. Сам Геродот підкреслював особливе становище греків порівняно зі Сходом, з минулими цивілізаціями та сучасними еллінам

племенами, – наприклад, зі скіфами. Саме з греків починається традиція поділу світу на “ми” й “вони”.

Римська імперія мала значно окреслені кордони, ніж грецький світ, – як фізичні, так і звичаєві. Межа, що відокремлювала “римське” від “неримського”, була виразною, важкоздоланною й присутньою у свідомості всіх народів, які населяли імперію. Ця традиція, до того ж, є напроцуд тривалою: ще й сьогодні кожному туристові у Румунії доводять, що тяглість історії зберігається і власне Румунія є спадкоємицею Риму. Румунія не має монополії на подібні візії: кожна дитина в Англії напучують, що в її країні мешкали римляни. Підпис “Англія, IV ст. до н.е.” хоч і позбавлений сенсу, зате вживається часто.

Подібне розрізнення збереглося також у християнському світі, – на Заході тривав християнський “*orbis*”, на Сході – поганський. Але одночасно у межах Церкви існував поділ на латинське і візантійське кола, живий донині, про що свідчать хоча б і бої у Югославії, де проходить кордон між двома, навіть трьома устроями давнього світу.

Черговим періодом верховенства західної культури є Просвітництво; французькі філософи, у тім числі й Вольтер, з неприхованою погордою говорили про Східну Європу. У першому томі “Енциклопедії” термін “анархія” тлумачиться на прикладі Польщі.

Кінець XIX століття, епоха, яку багато хто окреслює ім’ям імперіалізму, використовувала для опису суспільства поняттєвий апарат, створений дарвінізмом. Ці терміни, поруч із поняттями “історичний” та

“неісторичний народ”, надавалися для створення расистських теорій. Ми звикли думати про расизм як про витвір фашизму у гітлерівській версії; однак, це не так, парарасистські теорії панували в Європі (особливо ж у Англії) ще в XIX сторіччі. Але правдою залишається й те, що свого апогею расизм досягнув на зламі 30–40-х років нашого століття за панування Гітлера. Навіть у тій царині позначився виразний поділ на Захід і Схід Європи: *Lebensraum*, простори, призначені для німецького народу, мали знаходитися власне на Сході, там, де живуть неісторичні народи. Східна Європа знову опинилася в ролі, яку до тих пір виконували колонії західних імперій.

Від подібних передсудів не вільні, однак, і самі “східноєвропейці”. Досить згадати, що на Сході повсюдно залишається живою тенденція дивитися “далі-на-схід” із нехиттю; русистика значно розвиненіша на Заході, ніж у Східній Європі. Для мене одним із найпереконливіших доказів у цьому питанні є поведінка емігрантів і суспільні наслідки міграції, причому слід пам’ятати, що протягом останніх 150 років люди в Європі мігрували зі сходу на захід – до Німеччини, Франції, Великобританії, а згодом до США.

У ході числених соціологічних досліджень виявилось, що емігранти (природно, ті, що виїздили добровільно, через економічні причини) дуже часто, бажаючи асимілюватися в новому суспільстві, поривають зв’язки з рідним краєм задля досягнення цієї мети. В результаті Схід, з якого вони походять, стає свідомо забутим місцем.

Істотним є також те, що хвиля

вже стабілізованих емігрантів відчуває певну нехоть до кожної наступної хвилі. Євреї, які емігрували з Польщі або Росії до Німеччини і прийняли німецьку культуру й мову за свою, асимілювавшись, гордували своїми родичами, що залишилися на Сході у межах традиційної єврейської культури.

Зміцненню згадуваного поділу Схід-Захід велетенською мірою сприяло існування залізної завіси. Сорокарічне розмежування Європи, яке фізично і соціально ізолювало людей Сходу й Заходу, ще дужче поглибило усвідомлення поділу: кожна зі сторін відчуває, що вона інакша. Подібні емоції поширюються також на гуманітаріїв, особливо ж чинні вони у суспільних науках, де почуття історичності не є надто культивованим. Там висновок простий: Схід залишається Сходом, Захід – Заходом, і не поєднуються вони ніколи. (як писав Редьярд Кіплінг: “*Because East is East (and West is West) and they will never meet*”). На мою думку, подібні ідеї не є істинними, проте водночас вони дуже міцно закорінені у свідомості.

“Науковий орієнталізм”, який я намагаюся охарактеризувати, не обмежується проте загальниками, подібними до вищезгаданих. Його вияви можна спостерегти передусім на теренах ідеології, економіки і політичних наук.

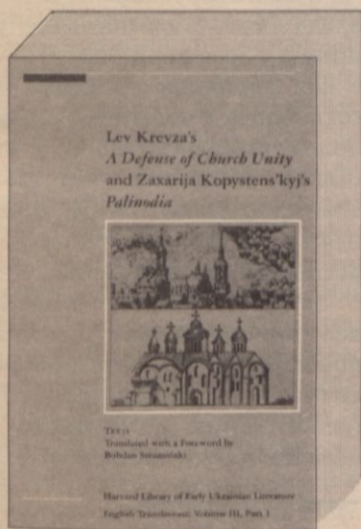
Суспільним наукам зазвичай бракує часу. Не слід забувати, що це своєрідні *contemporary studies*, тобто дослідження сьогоденного образу дійсності. Пошуки історичних джерел сучасних проблем не належать до завдань соціології – вона натомість створює опис нинішнього дня. Звідси численні суперечки істориків з

економістами та соціологами. Соціологи відрізняються від істориків також ставленням до культури: там, де історик бачить у культурі тяглий чинник, який часто триває сторіччями, соціолог починає з аналізу, а не специфіки ситуації.

Треба додати, що на Заході марксистські симпатії були значно живішими, ніж на Сході, що може дивувати мешканців Східної Європи. Але на Заході – позаяк тут не виявилось надміру явних і догматичних марксистів, – було багато людей, які перейняли їхню методологію і ставлення до досліджуваного матеріалу. Дозволивши собі певне узагальнення, можемо ствердити, що чим далі марксистські теорії відходять від радянського світу, тим потужнішим стає їх вплив. Ще у 1987 році, за два роки перед тим, як ринула лавина, професор політичних наук з Оксфорду виголосила на советологічному конгресі доповідь про національні справи у Радянському Союзі. Вона стверджувала, що національне питання розв’язане і що там постає справді новий советський народ.

Можна було б навести чимало подібних прикладів із царини інших наук: соціології (наприклад, соціологія родини), економіки (наприклад, теорія господарчого розвитку) або політології (наприклад, теорія і типологія націоналізмів: “добрий” – західний, “поганний” – східний). Однак, усе це буде лише подальшим підтвердженням велетенського, традиційного і надалі, попри зусилля, триваючого нерозуміння проблем Східної Європи на Заході.

“Далекий, незнаний край”... *Because East is East (and West is West) and they will never meet???* □

Лев Кревза

Оборона церковної єдності (1617)

Захарія Копистенський

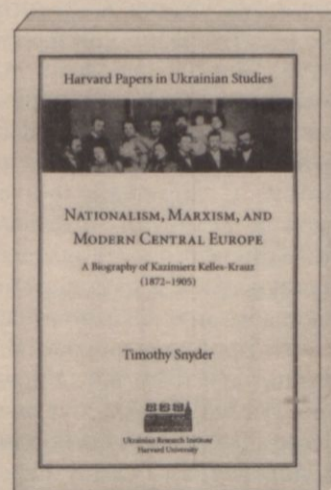
Палінодія, або Книга оборони найсвятішої апостольської церкви східного обряду та найсвятіших патріархів (1620–1623)

Переклад і передмова Богдана Струмінського
За ред. Романа Коропецького, Дани Мілера і Вільяма Ведера

Дейвід Фрік

Мелетій Смотрицький
Кембрідж, Масс.: Вид-во Гарвардського університету 1995. – 395 с.

Тімоті Снайдер

Націоналізм, марксизм та новочасна Центральна Європа. Біографія Казімежа-Крауса (1872–1905)

Серія: Гарвардські монографії з українознавства. 1997. – 322 с.

Ukrainian Research Institute Harvard University

To receive a free catalogue of all Ukrainian Research Institute publications

(including the journal *Harvard Ukrainian Studies*)

please write, fax, or call to:

URI Publications
1583 Massachusetts Avenue
Cambridge, MA 02138, USA
tel. 617-495-3692

fax. 617-495-8097
e-mail: huri@fas.harvard.edu

on-line catalog:
<http://www.sabre.org/huri>
(follow the publications path)